

Н.І.Мезенцева, Н.М. Кондрась

*Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
provotarnat@ukr.net,
nataliakondras@gmail.com*

КОНЦЕПЦІЇ ПЕРОГО ТА ДРУГОГО ДЕМОГРАФІЧНОГО ПЕРЕХОДУ

Постановка проблеми. Сукупність змін демографічної поведінки населення останніх 35 років в світі визначають терміном другого демографічного переходу. Якщо перший демографічний перехід супроводжувався модернізацією суспільства на етапі розширення можливостей для задоволення матеріальних потреб, то для другого демографічного переходу характерним є зосередження життєвих пріоритетів людей на особистому розвитку та індивідуальному стилі життя, що відображається у нових поглядах на сім'ю, народження дітей, на взаємовідносинах з партнерами.

Виклад основного матеріалу дослідження. Витоки концепції демографічного переходу беруть початок у 20-х роках ХХ століття. Вперше у 1929 році в опублікованій в «Американському соціологічному журналі» праці американського демографа Уоррена Томпсона «Населення» було описано процес із 3-х стадій, при якому один тип популяційної стабільності змінюється іншим. Томпсон зазначав зміни, або переходи, в народжуваності і смертності в промислово розвинених країнах протягом останніх 200 років [11]. Із аналізу цих змін була створена модель, яка в загальному відображала перехід суспільства від традиційного режиму відтворення населення, що характеризується високим рівнем народжуваності та смертності до рівня, де обидва показники є значно нижчими. У своїй роботі Томпсон виділив 3 групи країн:

- група А, яка характеризується достатньо низьким рівнем смертності та рівнем народжуваності, який швидко скорочується, що приводить до зниження приросту, а згодом і до природного скорочення населення (Західноєвропейські країни);

- група В, яка складається з країн в яких відбувається швидке та різке зниження смертності і поступове зниження народжуваності. В результаті спостерігається зростання чисельності населення до тих пір поки тривале зниження народжуваності не приведе до стабілізації, а згодом його скорочення (країни Східної та Південної Європи);

- група С, яка характеризується високими рівнями обох показників. Ця група отримала назву Мальтузіанська за ім'ям Томаса Мальтуса, який висунув теорію згідно якої неконтрольований ріст народонаселення має привести до голоду на Землі (до групи віднесено 70% населення Землі) [11].

У 1934 році відомий французький вчений Адольф Ландрі об'єднав попередні роботи по демографії та опублікував книгу «Демографічна революція», в якій отримала розвиток вперше сформульована ним в 1909 році концепція. У роботі Ландрі в широкий обіг було введено поняття «демографічної революції» та відображено динаміку зміни світового населення, а саме «демографічних режимів» - переходу від «примітивного» через «перехідний» до «сучасного» [2].

Класифікація А. Ландрі була дещо схожа із розробками У. Томпсона. Він також висунув ідею, що передбачала поширення Західноєвропейського режиму відтворення населення для всього світу вцілому, проте країни, що вступили на стадію переходу пізніше, повинні були б мати вищі темпи змін [3]. Саме ця концептуалізація виділяла книгу Ландрі на тлі багатьох описових демографічних праць того часу.

Загалом Ландрі, крім введення терміну «демографічної революції», заклав підвалини для розвитку ідей індивідуалізму, як причин, що визначали рівень зниження відтворення населення.

Вперше в науковий обіг термін «демографічний перехід» був введений американським демографом Френком Ноунстайном в 1945 році, хоча вихідні дані були висунуті раніше Ландрі та Томпсоном. На основі безпосередніх спостережень та попередніх праць по теорії демографічного переходу Ноунстайн прийшов до висновку, що саме зміна установок, а не просто винахід сучасних засобів контрацепції призвели до зниження народжуваності [7]. Ці висновки дозволили надати більш чіткого формулювання поняття «демографічного переходу», як переходу від суспільства традиційного аграрного типу до міського індустріального. Перше формулювання було подане у роботі виконаній спільно із доктором Регіною Стікс «Контрольована фертильність» (1940 р.), повне визначення поняття було подано і представлено у доповіді «Економічні проблеми змін чисельності населення» на 8 Міжнародній конференції з економіки сільського господарства у 1953 році [6].

Ноунстайн передбачив, що взаємодія між соціальними змінами та демографічними тенденціями (демографічний перехід) несе в собі потенціал дуже швидкого росту населення в менш розвинутих країнах. Соціально-економічний прогрес приведе до загального зниження смертності задовго до того як розпочнеться зниження народжуваності, що й призведе до швидкого росту чисельності населення. За Ноунстайном деякі бідні регіони світу є настільки густо населеними, що демографічні тенденції стануть на шляху подальшого прогресу.

Спільним елементом розробок усіх вчених, які займалися концепцією демографічного переходу є його періодизація, що відповідає трьом найбільшим історичним етапам суспільного розвитку – привласнювальній економіці, аграрному і індустріальному. Причиною розбіжності поглядів є різні методології аналізу соціальних чинників, що мали найбільший вплив на демографічний перехід. У зарубіжній літературі поширені 2 концепції, що утворюють теоретичні засади розвитку і завершення демографічного переходу. Перша раціональна (А. Ландрі, Ф.Ноунстайн, Д.Каугілл), що передбачає гомеостатичне регулювання

відтворення населення відповідно до якого рівень народжуваності в кінцевому підсумку визначений рівнем смертності. Індустріалізація приносить зниження смертності та свідоме обмеження чисельності дітей. Друга ґрунтується на твердженні про відносну незалежність еволюції народжуваності від динаміки смертності (К. Девіса, Дж. Блейка та Дж. Колдуелла). Так як народжуваність і смертність визначаються соціально-економічними умовами, перебудова типу народжуваності залежить не стільки від зниження смертності, скільки від глибинних сутнісних соціально-економічних перетворень, що формують індустріальне суспільство [1].

Вирізняють чотири фази демографічного переходу, кінцева межа якого — стабілізація населення. В першій фазі, яку до середини ХХ ст. завершили промислово розвинені країни, зниження коефіцієнта смертності випереджає зниження коефіцієнта народжуваності, завдяки чому коефіцієнт природного приросту населення зростає до найвищого значення. У другій фазі коефіцієнт смертності знижується далі та досягає найменшого значення, але коефіцієнт народжуваності знижується ще швидше, і приріст населення поступово сповільнюється. Для третьої фази характерне підвищення коефіцієнта смертності, обумовлене демографічним старінням, з одночасним сповільненням зниження народжуваності. Врешті-решт коефіцієнт народжуваності наближається до рівня простого відтворення населення, а коефіцієнт смертності залишається нижчим від цього рівня, оскільки вікова структура ще не стабілізована і має збільшену частку вікових груп із низькою смертністю. В четвертій фазі коефіцієнт смертності підвищується, зближуючись із коефіцієнтом народжуваності, а процес демографічної стабілізації закінчується. Економічно розвинені країни у 80-х рр. ХХ ст. були близькі до завершення третьої фази демографічного переходу, тоді як більшість країн, що розвиваються, знаходяться в першій або на початку другої фази.

Як спроба дати теоретичне пояснення сучасної і майбутньої ситуації, виникла гіпотеза «Другого демографічного переходу», що відбувається в Європі. Подібні ідеї висувуються також і в рамках гіпотези про п'яту фазу демографічного переходу. Автори концепції другого демографічного переходу Р. Лестег і Д. Ван де Каа доводять, що сучасна демографічна ситуація і головна її особливість - зниження народжуваності нижче рівня, що забезпечує просте відтворення населення - обумовлені принципово іншими причинами в порівнянні зі зниженням народжуваності під час першого демографічного переходу (sub-replacement fertility) [10].

В основу концепції другого демографічного переходу покладені ідеї 80-х років ХХ ст. Ван де Каа (van de Kaa, 1987) стверджував, що з середини 1970-х років Європа вступила в нову стадію її демографічної історії. Він припускав, що демографічний перехід ХІХ та половини ХХ століть необхідно розглядати як перший перехід. «Несподівані», «заплутані» зміни в демографічній ситуації з середини 1960-х років відзначили початок другого демографічного переходу. До цього часу вже закінчився післявоєнний сплеск народжуваності і утвердилася довготривала тенденція до зниження народжуваності [9].

Нині відсутня єдина думка про всі причини другого демографічного переходу. Найпоширенішою є точка зору, що він є наслідком широкого розповсюдження індивідуалістично орієнтованої системи цінностей і відповідної зміни норм поведінки, в тому числі і демографічної. Відбувається значне збільшення ступеня свободи як у виборі індивідуальних цілей, так і засобів їх досягнення. Ван де Каа розглядає другий демографічний перехід як результат руху суспільної свідомості від консерватизму до прогресивності, при цьому прогресивність розуміється як толерантність і сприйнятливність до нових цінностей і моделей поведінки. Він виділяє чотири основні риси цього переходу:

- перехід від «золотого століття» шлюбу до його заходу, тобто широке поширення юридично неоформлених форм спільного життя і альтернативних форм сім'ї;

- перехід від дітоцентричної моделі сім'ї до індивідуалістично орієнтованої «зрілої» пари партнерів з однією дитиною;

- перехід від превентивної контрацепції, призначеної для запобігання народжень ранніх дітей, до свідомого планування народження кожної дитини;

- перехід від уніфікованої моделі до плюралістичної моделі родини [10].

Таким чином, демографічні зміни 1960-х років є результатом зміни демографічної поведінки як чоловіків і жінок окремо, так і безпосередньо пар.

Серед головних наслідків, що впливають на народжуваність є:

- абсолютне і відносне зростання кількості незареєстрованих шлюбів, більш-менш тривалих дошлюбних спілок, сепарацій (роздільного проживання партнерів) при одночасному швидкому зменшенні частки поспішних, вимушених шлюбів, стимульованих вагітністю в юному віці;

- зростання середнього віку вступу в зареєстрований шлюб, середнього віку народження першої дитини і середнього віку материнства в цілому;

- зростання частки позашлюбних народжень при збільшенні середнього віку матері при народженні позашлюбної дитини;

- зменшення ексцесу (гостровершинності) вікового розподілу народжень, поступове переміщення модального віку з вікової групи 20-24 роки у вікову групу 25-29 років (а в деяких країнах навіть у вікову групу 30-34 роки), різке зниження частки у показниках народжуваності наймолодшої вікової групи матерів (15-20 років) та підвищення частки старших вікових груп матерів (старше 30 років, в результаті чого розподіл народжень стає більш рівномірним за віковою шкалою [4].

Отримання освіти і пошук першої роботи в економічно розвинених країнах, як правило, «не перевантажується проблемами, пов'язаними з виконанням

материнських функцій. З цієї причини низький внесок молодих жінок (до 25 років і особливо до 20 років) в загальний рівень народжуваності компенсується підвищенням вкладу жінок середніх і старших вікових груп [4].

Висновки. Другий демографічний перехід є найновішим етапом демографічної модернізації, в який економічно розвинуті країни світу вступили в кінці 60-х на початку 70-х років ХХ ст., коли з'явилися перші ознаки кардинальних змін моделі сім'ї і народжуваності в містах США, Канади, Данії, Швеції, Финляндії. В якості критерія розпочатих змін стало зниження народжуваності у жінок до 20 років та підвищення віку вступу в шлюб. Концепція другого демографічного переходу є широко досліджуваною в рамках демографічних змін у Європейському суспільстві. Вона стала «мейнстрімом» Європейської Асоціації з вивчення проблем народонаселення (European Association for Population Studies). У 2001 році було проведено першу конференцію (EURESCO-conference), яка мала назву «Другий демографічний перехід. Сім'я і зміни фертильності у сучасному суспільстві: дослідження та пояснення сучасного розвитку», та створено робочу групу, що займається дослідженням демографічних процесів в рамках другого демографічного переходу. Вважається, що Скандинавські країни перебувають на найвищому рівні другого демографічного переходу; Західна та Південна Європа мають головні ознаки демографічних змін, що характерні для другого демографічного переходу; Центральна та Східна Європа не мають значного появу таких ознак.

Література:

1. Прибиткова І. М. Основи демографії: Посібник для студентів гуманітарних і суспільних факультетів вищих навчальних закладів / І. М. Прибиткова. – К.: «АртЕк», 1995. – 256 с.
2. Бюллетень Інституту демографії Національного дослідницького університету "Высшая школа экономики" Демоскоп Weekly № 611 - 612 «140 лет со дня рождения Адольфа Ландри» [Електронний ресурс] - Режим доступа: <http://demoscope.ru/weekly/2014/0611/nauka01.php>
3. Бюллетень Інституту демографії Національного дослідницького університету "Высшая школа экономики" Демоскоп Weekly № 611 - 612 « Адольф Ландри.

Демографическая революция» [Электронный ресурс] - Режим доступа: <http://demoscope.ru/weekly/2014/0611/nauka02.php>

4. Бюллетень Института демографии Национального исследовательского университета "Высшая школа экономики" Демоскоп Weekly № 495 - 496 «Второй демографический переход и изменение возрастной модели рождаемости» Сергей Захаров [Электронный ресурс] - Режим доступа: <http://demoscope.ru/weekly/2012/0495/tema05.php>

5. Бюллетень Института демографии Национального исследовательского университета "Высшая школа экономики" Демоскоп Weekly № 575 – 576 «К 30-летию со дня смерти Фрэнка Ноутстайна» [Электронный ресурс] - Режим доступа: <http://demoscope.ru/weekly/2013/0575/nauka01.php>

6. Notestein, Frank W. 1953. "Economic problems of population change", in Proceedings of the Eighth International Conference of Agricultural Economists. London: Oxford University Press. pp. 13–31

7. Ansley J. Coale, "Frank W. Notestein, 1902–1983", Population Index, Vol. 49, No. 1 (Spring, 1983), pp. 3–12 accessed at www.jstor.org/stable/2737137

8. European Association for Population Studies. The second demographic transition in Europe (completed) - accessed at: <http://www.eaps.nl/scientific-activities/working-groups/second-demographic-transition-europe-completed>

9. The Idea of a Second Demographic Transition in Industrialized Countries Paper presented at the Sixth Welfare Policy Seminar of the National Institute of Population and Social Security, Tokyo, Japan, 29 January 2002 Dirk J. van de Kaa – accessed at: http://www.ipss.go.jp/webj-ad/webjournal.files/population/2003_4/kaa.pdf

10. Second Demographic Transition: concepts, dimensions, new evidence D. J. van de Kaa Bad Herrenalb 23-28 June 2001 – accessed at: http://www.demogr.mpg.de/papers/workshops/010623_paper04.pdf

11. Warren Thompson. Encyclopedia of Population Macmillan Reference. 2003. pp. 939–40. ISBN 0-02-8656776 accessed at: <http://www.faculty.fairfield.edu/faculty/hodgson/Courses/so184/popdocs/EofPThompson.pdf>